

Granatäpplen och ärter – om sällsynta ord och missförstånd i Jöns Buddes version av *Mechtilds uppenbarelser*

Mikko Kauko

1 INLEDNING

Nådendalsmunken Jöns Budde var en flitig översättare som på 1400-talet tolkade religiösa texter från latin till svenska. I denna artikel analyserar jag en av hans centrala översättningar, nämligen *Mechtilds uppenbarelser*. Min synvinkel är tvärvetenskaplig och kan beskrivas som filologisk (jfr Lönnroth 2016). Språkhistoria, kulturhistoria, litteratur och översättning utgör alla centrala aspekter i artikeln. Eftersom *Mechtilds uppenbarelser* innehåller sällsynta ord som var främmande för nordiska förhållanden var det ingen lätt uppgift att översätta texten till svenska och översättningen innehåller tillagda förklaringar, sällsynta ordval, små missförstånd och omplaceringar. I min analys presenterar och diskuterar jag några exempel på detta. I analysen jämför jag Buddes översättning (Geete 1899) med den i modern forskning mest använda latinska editionen av *Mechtilds uppenbarelser* (Mechtild 1877) och med en tryckt tysk version från år 1503¹ (Mechtild 1503).

Jöns Budde (ca 1437–1491) var klosterbroder i Nådendal och det svenska språkområdets första vid namn kända professionella översättare (Tarkiainen 2008, 234; Wollin 2011, 30). Hans produktion utgörs främst av översättningar från latin till svenska, men det är inte uteslutet att han också översatt några korta texter, åtminstone delvis, från tyska (Laurén 1972, 13; Klockars 1979, 83; Frederiksen 1997, 130). Därtill anses Budde stå för några diplom, en efterskrift till *Mechtilds uppenbarelser* och ett par andra korta passager som är svenska original (Ahlbäck 1952, 100; Lamberg 2007, 12–14). Buddes betydelse ligger i hans omfattande produktion av översatta texter. Bland kända skriftställare i Sverige före år 1600 är Heliga Birgitta och Olavus Petri de enda vars bevarade skriftliga produktion är större än Buddes (Noreen 1942, 73). Buddes texter är samtidigt viktiga källor för kännedomen om den fornsvenska som skrevs i den östra riksdelen, dvs. det nuvarande Finland. Utöver Buddes skrifter har få bevarade fornsvenska texter en direkt anknytning till Finland. Till undantagen hör främst diplom och samlingshandskriften *Nådendals klosterbok*, dvs. *Cod. Holm. A 49*, som

¹ Flera tyska upplagor av *Mechtilds uppenbarelser* har digitaliserats och finns tillgängliga på nätet. Jag har använt den äldsta tyska versionen som jag har haft tillgång till. Den finns på adressen <<http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10859996-4>> (6/3 2019).

emellertid delvis tillkommit i Vadstena (Arvidsson 2017; Kauko & Lamberg 2017).

Ett av Buddes viktigaste verk är just *Mechtilds uppenbarelser* som han översatte från latin till svenska våren 1469. Den latinska förlagan tillkom i Tyskland i slutet av 1200-talet. Mechtild av Hackeborn (ca 1241–1299) fick sina uppenbarelser i klostret Helfta nära Eisleben. Denna tyska kvinnliga mystikers uppenbarelser uppvisar likheter med Birgittas uppenbarelser, vilket gör det förståeligt att de översattes till svenska i ett birgittinskt kloster. Texten erbjöd nunnorna en kvinnlig förebild och gav exempel på kvinnors andliga liv, vilket var viktigt, eftersom det omgivande samhället var starkt patriarkalt. *Mechtilds uppenbarelser*, som fick stor spridning och internationell betydelse, finns bevarade i ett stort antal handskrifter på latin, tyska, engelska och nederländska samt ett tiotal tidiga tryckta utgåvor på olika språk (Laurén 1972, 39; Voaden 2005, 11; Rydel 2014, 194, 200). Buddes svenska översättning finns utgiven i Geetes (1899) edition som följer den enda bevarade handskriften *Cod. Holm. A 13*. (Enligt uppgifter jag fått från Kungliga biblioteket i Stockholm finns handskriften på prioriteringslistan över handskrifter som ska digitaliseras inom en nära framtid; personlig kommunikation med Patrik Granholm, 25/6 2018.) Den bevarade fornsvenska handskriften är en avskrift av Buddes autograf och har tillkommit snart efter att Budde översatte texten, dvs. på 1470-talet (Laurén 1972, 21, 25–26). Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) hade tillgång till en annan handskrift som också innehöll *Mechtilds uppenbarelser* och var skriven av Buddes egen hand, men denna gick förlorad i Åbo brand 1827 (Kauko 2016).

Buddes version av *Mechtilds uppenbarelser* har diskuterats utförligast av Laurén (1972). Noreen (1944), som undersökt Buddes ordförråd, fokuserar på ord som är relevanta vid författarbestämning av anonyma texter. Hans synvinkel på Buddes ordval är sålunda en annan än min. Syftet med min analys är bredare och mer tvärvetenskapligt med en filologisk dimension. Föreliggande artikel utgör även en del av en serie artiklar som jag skriver om *Mechtilds uppenbarelser*. Därtill översätter jag uppenbarelserna till finska².

Dispositionen i artikeln är följande. I avsnitt 2 diskuterar jag missförstånd som förekommer i Buddes tolkning av *Mechtilds uppenbarelser*. I avsnitt 3 ligger fokus på Buddes kreativa och sällsynta ordval och i avsnitt 4 på förklaringar som Budde förser främmande ord med. I avsnitt 5 diskuterar jag slutligen omplaceringar av textavsnitt i Buddes översättning. Jag avslutar artikeln med en diskussion om varför det är viktigt att jämföra Buddes version med den latinska texten och den tyska versionen som är en översättning från latinet. Jag reflekterar därtill kring varför jämförelserna ibland är svåra att göra eller problematiska att tolka.

² Mitt arbete finansieras av Konestiftelsen (2019–2021).

2 MISSFÖRSTÅND I BUDDDES ÖVERSÄTTNING

Som Laurén (1972, 147) konstaterar, är "felöversättningar" ovanliga i Buddes tolkning av *Mechtilds uppenbarelser*. Jag vill ändå lyfta fram några fall där Buddes översättning verkar innehålla missförstånd som inte behandlats av Laurén. Det handlar inte nödvändigtvis alltid om direkta "fel" utan snarare om olika tolkningar, men i vissa fall är Buddes tolkningar missvisande.

I exempel 1 visas en passus där det latinska ordet *piscis* 'fisk' verkar ha blandats ihop med ordet *pisum* 'ärt'³.

- 1a. tha önskadhe hon mz största astundan, at hænna hiärta skulde alstingx ingiwtas oc tilenas ihesu hiärta, wälsignat nw oc altid Oc genstan kände hon sith hiärta swasom wplyptas j bland andra oc **swasom ena ärth** insiwnka i gudz hiärta (Geete 1899, 211).
- 1b. Tunc illa magno exoptabat desiderio, ut cor suum divino Cordi totaliter infunderetur. Et statim cognovit illud quasi de medio aliorum elevari, et **in similitudine piscis** unius immergi Cordi divino (Mechtild 1877, 159).

Det framgår av exemplet att Budde följer den latinska texten troget med det undantaget att han använder sig av ordet *ärth* medan den latinska texten har ordet *piscis* 'fisk'. Om skillnaden beror på att Budde missförstått den latinska texten, är det förklarligt eftersom det latinska ordet för 'ärt' är *pisum*, som liknar *piscis*. Det är sålunda möjligt att Budde av misstag har läst *in similitudine pisi* i stället för *in similitudine piscis*. Den latinska handskrift som Budde använde som förlaga kan även ha innehållit förkortningstecken eller varit svårläst. Handskriften kan vidare ha innehållit "fel" som uppstått vid kopiering. Varje handskrift var unik eftersom kopieringen ledde till avsiktliga eller oavsiktliga förändringar och avvikelser mellan handskrifter. Som Jäger (1975, 43) konstaterar, ska dessa förändringar inte alltid betraktas som "fel" eftersom avvikelserna ibland beror på att den som kopierade texten i fråga försökte förbättra den eller korrigera tidigare brister.

Vi vet att Budde översatte *Mechtilds uppenbarelser* snabbt, eftersom han anger i sin efterskrift att det bara tog 14 dagar att översätta dem (Porthan 1867, 145; Lamberg 2007, 14). Det är därför inte uteslutet att han gjorde slarvfel pga. detta. Det förefaller inte troligt att han medvetet ersatt *fisk* med *ärt*. Att en fisk sjunker in i Guds hjärta eller sänks i Guds hjärta är förståeligt på ett bildligt plan men det låter långsökt att en ärt gör det. Fisken är dessutom en känd symbol för Kristus, de kristna och vishet (Väisänen 2011, 40). Därför känns *fisk* naturligare än *ärt* i detta sammanhang. I det religiösa, abstrakta bildspråket används emellertid ibland jämförelser som inte låter logiska i profana öron. Det kan därför vara förhastat att konstatera att *ärt* använts av misstag. Passusen framträder

³ Jag har inte översatt de latinska exemplen, eftersom jag visar dem parallellt med den svenska texten som i regel är den latinska texten trogen. Om det finns skillnader mellan den latinska och den svenska versionen diskuterar jag dessa i brödtexten.

dessutom i ett annat ljus när man jämför Buddes översättning med 1503 års tyska version av Mechtilds uppenbarelser. I 1c visas motsvarande passus på tyska.

- 1c. Do begeret sie mit großer begyr. das yr hercz genczlich eyngegossen wurde dem gotlichē herczē vnd vonstund erkant sie das selbige von dem mittel der andern erhoben werden vnnd **in gesteltniß eyner erbeiß** in das gotliche hercz gesencket (Mechtild 1503, 64r⁴).

Som framgår av exempel 1c, använder den tyska översättaren sig av ordet *erbeiß* som på modern tyska har formen *Erbse* 'ärt'. Sålunda uppvisar den tyska texten en större likhet med Buddes text än med den latinska versionen. Detta antyder att ordvalet *ärth* inte beror på Buddes missförstånd utan snarare på att det funnits latinska handskrifter där ordet *pisum* använts i stället för ordet *piscis*. Både Buddes version och den tyska versionen från år 1503 går sannolikt tillbaka på denna handskriftsgrupp. Det kan hända att läsningen *piscis* är den ursprungliga och att den i vissa versioner av texten ersatts med *pisum* redan inom den latinska handskriftstraditionen. Jämförelsen med den tyska versionen antyder med andra ord att Budde inte har översatt passusen felaktigt eller missförstått den. Att Buddes version avviker från Mechtild 1877 beror snarare på variation inom den latinska texttraditionen. Utan jämförelsen med den tyska texten hade vi emellertid kommit till en annan slutsats, vilket visar att det är motiverat att jämföra Buddes översättning med andra översättningar. Jämförelserna mellan olika översättningar visar att det är för enkelt att konstatera att Budde översatt en viss passus "fel". Buddes val kan problematiseras, men avvikelser från förlagan kan inte mekaniskt betraktas som "fel". Buddes förlaga var inte entydig på alla punkter utan kunde tolkas på olika sätt.

Ett annat fall där Buddes tolkning avviker från Mechtild 1877 visas i exempel 2, där ordet *domus* 'hus' blandats ihop med ordet *dominus* 'herre'.

- 2a. Hon saa ok alla samqwämdena wara **widh hwseth** Ok aff härrans jhesu hiärta wthgingo manga solgislör, ok jntil hwaria personam (Geete 1899, 77-78).
- 2b. Vidit etiam totam Congregationem **circa Dominum** de cujus corde plures radii in singulas personas transibant (Mechtild 1877, 61).

Som framgår av exemplet, omges herren, dvs. Jesus, av *totam Congregationem* 'hela den samlade hopen' i den latinska texten. I Buddes text är det ett hus som omges av den samlade hopen. Det är emellertid oklart vilket hus det handlar om. Ordet *hus* står i bestämd form i Buddes version, även om inget hus omnämns tidigare i texten. Det latinska ordet för 'hus' är *domus*, som liknar ordet *dominus* 'herre'. Det är därför sannolikt att Budde av misstag läst *circa*

⁴ 1503 års tyska utgåva har bladnumrering i stället för sidnumrering. Därför hänvisar jag till bladens recto- och verso-sidor. I bladnumren används romerska siffror som jag ersatt med arabiska siffror. Jag har inte översatt de tyska exemplen eftersom de i regel inte avviker från den svenska versionen som jag anför parallellt. Om det finns skillnader mellan den tyska och den svenska versionen, diskuterar jag dem i brödtexten.

domum i stället för *circa Dominum*. Passusen kan samtidigt ha varit korrupt i den handskrift som Budde använde som förlaga, och det kan ha funnits latinska handskrifter där det stod *domum* i stället för *dominum*. Det kan också ha funnits förkortningstecken i Buddes förlaga som han misstolkade. I latinet påträffas därtill den korta formen *domnus* i stället för *dominus* (Hammarström 1925, 134). Skillnaden mellan *domnus* och *domus* är liten och *n* uttrycktes ofta med ett nasalstreck i handskrifter. Felläsningen är sålunda förklarlig och gör inte texten som helhet svårbegriplig.

Som framgått ovan, är jämförelse med den tyska översättningen ett sätt att kontrollera vad skillnaderna mellan Buddes version och den latinska förlagan kan bero på. Det motsvarande stället i 1503 års tyska utgåva visas nedan i 2c.

- 2c. Sy sach auch dy gancze vorsamelung **bey dem herren**. von welches herczen vil streyme gingen in itliche persone (Mechtild 1503, 25v).

Som framgår av exempel 2c, stämmer den tyska versionen överens med Mechtild 1877. Den tyska översättaren återgav det latinska uttrycket *circa Dominum* med orden *bey dem herren*. Det tyder på att Buddes val att återge det latinska uttrycket med frasen *widh hwseth* här faktiskt beror på Buddes missförstånd. Det är emellertid inte helt uteslutet att den handskrift som Budde hade framför sig uppvisade samma misstolkning. Den handskrift som den tyska översättaren använde som förlaga kan därtill ha representerat en annan latinsk texttradition, som på den här punkten avvek från den som Budde följde.

Om Budde gjort en misstolkning här, är det förklarligt. Som framgått ovan, anger Budde sig ha översatt texten på två veckor. Uppgiften om att det bara tog 14 dagar att översätta *Mechtilds uppenbarelser* kan emellertid inte tas bokstavligt utan ska snarast ses som retorik (Kauko 2016, 69). Det var nämligen vanligt på medeltiden att överdriva hur svårt det var att översätta texter, och det hörde även till att överdriva sin egen okunnighet och ofullkomlighet (Åström 2016, 33; Kauko & Lamberg 2017, 14). Även om exempelvis präster i vissa fall faktiskt var olärda (Välimäki 2016, 269), var anspråkslösheten snarast ett retoriskt framtvingat grepp. Därtill kan den medeltida översättaren ses som ett redskap genom vilket en högre makt talade (Johansson 2017, 221). Sålunda var det inte Buddes förtjänst att översättningen kom till. Översättningen fick samtidigt en större auktoritet när den sades vara tillkommen med hjälp av en högre makt och mycket snabbt. Det är alltså mycket möjligt att Budde ägnade mer än två veckor att översätta *Mechtilds uppenbarelser* till svenska, men de få missförstånden i Buddes tolkning är ändå av en oskyldig natur och gäller enstaka ord. Budde har med några få undantag översatt passusarna korrekt och hans tolkningar verkar vara förlagan trogna.

3 SÄLLSYNTA ORDVAL I BUDDDES ÖVERSÄTTNING

Som framkommit ovan, har Buddes ordförråd undersökts av Noreen (1944) som diskuterar ord som är sällsynta hos andra medeltida skriftställare men vanliga hos Budde. Som Noreen visar, finns det annars obelagda ord som bara förekommer hos Budde och ord som är tidigast belagda hos Budde. Enligt Noreen är dessa ordgrupper värdefulla vid författarbestämning av anonyma texter. Eftersom Noreen främst var intresserad av just författarbestämning, lämnar han emellertid en del sällsynta ord hos Budde utanför diskussionen.

I *Mechtilds uppenbarelser* förekommer några s.k. hapax, dvs. ord som är belagda bara en gång (gr. ἅπαξ 'en gång'). Engångsord av detta slag är alltid unika och vissa av dem kan tolkas korrekt endast med hjälp av förlagan eller andra översättningar. Jag har valt att diskutera bara ett exempel på hapax i *Mechtilds uppenbarelser*, nämligen ordet *rödhäple* som alltså är belagt endast en gång i fornsvenskan. Belägget visas i exempel 3a nedan.

- 3a. Framdelis offra jak tik mith hiärta, som sötasta luktandis **rödhäple**, wäl til höffuandis thino konungxliko gestabudhi, hwilkit thu ätandis, thz swa jndragh j thik, at thz här äpther känne sik sälika wara, oc bliffwa j tik (Geete 1899, 262).

Ordet *rödhäple* i exemplet ovan är upptaget i Söderwalls supplement. Enligt Söderwall (1925–1973, s.v. *rödhäple*) betyder ordet *rödhäple* 'ett rött äpple' och det enda belägget han känner till är det hos Budde. Om vi jämför textstället i fråga med den motsvarande passusen i Mechtild 1877, ser vi ordet i ett annat ljus. Den latinska formuleringen visas i exempel 3b nedan.

- 3b. Insuper offero tibi cor meum, ut optimi saporis **malogranatum**, et tuo regio condecens convivio, quod comedendo sic trajicias in te, ut de cætero se feliciter sentiat intra te (Mechtild 1877, 217–218).

Som framgår av exempel 3b, används ordet *malumgranatum* 'granatäpple' i den latinska passusen. Ordet *rödhäple* torde sålunda vara Buddes försök att återge ordet *malumgranatum* 'granatäpple' på svenska. Fruktköttet och skalet i ett granatäpple är rött och ordvalet är sålunda lyckat. Granatäpplen symboliserar fruktbarhet och nytt liv, men deras röda färg är samtidigt en symbol för lidande och offer (Väisänen 2011, 27, 100). De symboliserar vidare sammanslutning eller förening (Väisänen 2011, 100), vilket passusen ovan utgör ett exempel på. Exemplet illustrerar hur fornsvenska texter i idealfallet inte ska tolkas bara med hjälp av Söderwalls ordbok eller andra enspråkiga hjälpmedel, eftersom jämförelser med t.ex. latinska textversioner kan ge en bättre förståelse av dem. Exemplet antyder att den latinska texten inte konsulterades när Söderwalls ordbok sammanställdes, även om den var tillgänglig. Att tolkningen 'granatäpple' är korrekt framgår av den tyska versionen. Passusen visas på tyska i exempel 3c.

- 3c. darvbir oppfer ich dir mein hercz als **eynē granat appfel** des bestē gesmacks geburlich deynē koniglichē wollebē welchē du essend alzo in dich bringest. das es sich furbas seliglich in dir entpfindt (Mechtild 1503, 87r).

I den tyska versionen påträffas ordet *granat appfel*. Det är kanske tänkbart att Budde använt sig av någon annan tysk version som stöd vid översättningsarbetet. I så fall kan Buddes formulering ha inspirerats av ett alternativt tyskt uttryck som *als eynen roten appfel* eller liknande. De tyska versionerna är många, men åtminstone den här undersökta tyska texten talar för att Budde själv hittat på ordet *rödhäple* för att återge det latinska ordet *malumgranatum*. Det är möjligt att Budde hade sett ett granatäpple och visste att de är röda. Det framgår av medeltida handelsbrev att exotiska och lyxvaror i små mängder var tillgängliga i Åbo (Kallioinen 2000, 192, 225; Kauko 2013, 35). Det är också möjligt att Budde i något skede vistades i Tyskland. Det råder osäkerhet om huruvida Budde var inskriven vid universitetet i Greifswald eller inte (Nuorteva 1997, 45; Nikula 2009, 145; Kauko 2015, 119–121), men han var en lärdd man med en utbildning som han inte kan ha förvärvat sig i Norden. Det är sålunda sannolikt att Budde hade vistats någonstans på kontinenten, varför det inte är förvånande om han visste hur granatäpplen såg ut.

Medan *rödhäple* är belagt bara en gång i fornsvenskan, finns det två belägg på ordet från den nysvenska tiden. Ordet är också upptaget i SAOB (SAOB 1898–, s.v. *rödäpple*) som anför ett belägg från år 1734 och ett från år 1863. *Rödäpple* betyder enligt SAOB 'rött, rödskaligt äpple'. De i SAOB anförda beläggen är emellertid betydligt yngre och behöver därför inte ha något samband med det fornsvenska belägget hos Budde. Buddes *rödhäple* verkar även ha en annan betydelse än det nysvenska ordet *rödäpple*. Buddes innovation etablerades sålunda aldrig, eftersom det inte finns andra belägg på ordet *rödhäple* i betydelsen 'granatäpple'. Ordet *granatäpple* är enligt SAOB (SAOB 1898–, s.v. *granatäpple*) tidigast belagt i *Gustav Vasas Bibel* år 1541, där det förekommer åtminstone tre gånger (Första Kungaboken 7, 20; Höga Visan 4, 13; Fjärde Moseboken 13, 23). I den latinska bibelöversättningen Vulgata⁵ används uttrycket *malum granatum*⁶ två gånger på motsvarande ställen och frasen *malum Punicum* en gång. Adjektivet *Punicus* betyder 'punisk, kartagisk' men även 'purpurrod'. Uttrycket *malum Punicum* 'purpurrött äpple' har sålunda en viss likhet med Buddes *rödhäple*.

4 FÖRKLARINGAR I BUDDES ÖVERSÄTTNING

Mechtilds *uppenbarelser* har som framgått tillkommit i Tyskland i slutet av 1200-talet. Budde översatte texten till svenska 1469, vilket innebär att det finns ett tids- och platsmässigt avstånd mellan källtexten och måltexten. De kulturella skillnaderna mellan Tyskland och Norden var inte särskilt stora under

⁵ Vulgata är tillgänglig exempelvis på adressen <<http://www.drbo.org/lvb/index.htm>> (7/3 2019).

⁶ Ordet *malumgranatum* kan hopskrivas eller särskrivs.

medeltiden, men avståndet ledde ändå till att målgruppen, dvs. de tilltänkta läsarna, inte kunde antas förstå allt utan hade kunskapsluckor (Hartama-Heinonen 2018, 29). Därför var Budde i många fall tvungen att förse sin översättning med förklaringar. Därtill var förlagan på latin som var ett utvecklat och etablerat skriftspråk med långa traditioner. Det var inte alltid enkelt att uttrycka alla nyanser på fornsvenska.

De ord som förklaras i Buddes version av Mechtilds uppenbarelser gäller främst exotiska företeelser, exempelvis benämningar på olika ädelstenar och liknande. Ett exempel visas nedan i 4a–c.

- 4a. oc sagh hon härran ihesum haffuande wppa sinom höghra foot **en skinande saphir thz är swa hetandis dyr sten** Oc wppa sin winstra foth **en annan sten som hethir granatus** (Geete 1899, 182).
- 4b. vidit Dominum habentem super dextro pede quasi **sapphirum**, et super sinistro **granatum** (Mechtild 1877, 135).
- 4c. vnd sach den herren vff seynem rechten fuß habē sam **eyn saphyr**. vnd auff dē linken **eynē granat** (Mechtild 1503, 55r).

Som framgår av exemplet, förser Budde orden *safir* och *granat* med förklaringen att de är (ädel)stenar. Detta kan låta innehållsfattigt men var sannolikt nyttigt för en läsare eller åhörare som aldrig tidigare hört orden. Antingen visste Budde själv vad orden *granat* och *safir* betydde eller också hade han tillgång till en ordbok eller andra förklarande källor. Det är osannolikt att den latinska förlagan innehöll liknande förklaringar eftersom den användes av lärda personer med en bred allmänbildning. Mer sannolikt är att Budde lade till dem för att den svenska tolkningen var avsedd för olärda personer som behövde förklaringar eftersom deras förhandskunskaper var otillräckliga. Som framgår av exempel 4c, saknar den tyska versionen motsvarande förklaringar. Möjligen var kunskapsluckorna mindre i Tyskland än i Norden eller också tog Budde bättre hänsyn till läsarnas kunskapsluckor än den tyska översättaren. Budde anpassade därtill texten till den nya målgruppen (dvs. i synnerhet nunnorna). Översättningsprocessen gav utrymme för kreativitet och en skymt av Buddes personlighet blir synlig via analys av denna process.

Att exotiska ord behövde förklaras är förstäligt, men i det följande diskuterar jag ett fall där en svensk motsvarighet till ett vanligt ord tycks ha saknats. Det latinska ordet *nutus* 'nick, vink' verkar nämligen ha varit svårt att översätta och Budde valde att förse det med en förklaring, vilket framgår av exempel 5.

- 5a. Oc alla hælgha manna loff glädhi oc hælghet the forenas, oc saman komma mz ensampna **mina tilteknat Nutus thz är eth tekn ällir märke thär nakor giffwer mz öghon ällir hoffuodh at han tillathir oc samtykkir thz som andre bedas ällir widhertorffua** (Geete 1899, 209).
- 5b. et omnis Sanctorum laus, gaudium et beatitudo, solo **nutu meo** incitantur (Mechtild 1877, 158).

- 5c. vnd alles lob. frewd vnd selikeit d' heiligē wirt gemeret alleyn durch **meyne willen** (Mechtild 1503, 63v⁷).

Som framgår av exemplet, verkar Budde inte ha hittat en svensk motsvarighet till det latinska ordet *nutus*. I stället ger han en jordnära, klar och tydlig förklaring som saknas i den latinska förlagan. Det är förvånande att ett ord som *nutus* 'nick, vink' behövde förklaras på ett så enkelt och banalt sätt. Det är möjligt att förklaringen är Buddes egen, men det är inte heller uteslutet att Budde hade tillgång till en förklarande källa. Som framgår av exempel 5c, valde den tyska översättaren att inte återge *nutus* med en direkt översättning utan använde sig av ordet *willen* 'vilja' på tyska. Hen tycks sålunda också ha haft svårigheter att återge formuleringen i den latinska förlagan, men valde en mer abstrakt lösning där Buddes förklaring är konkret.

Varför var det svårt att översätta detta ställe? Är det möjligt att Budde inte kände till någon svensk motsvarighet till det latinska ordet *nutus*? Enligt SAOB (SAOB 1898–, s.v. *nick*, s.v. *nicka*) är substantivet *nick* tidigast belagt 1647 och verbet *nicka* 1612. Det fornsvenska substantivet *nikkan* 'nick, nickande, rörelse med huvudet' finns emellertid belagt två gånger i Birgittas uppenbarelsen och en gång i *Regula sancti salvatoris* (Söderwall 1884–1918, s.v. *nikkan*). (*Regula sancti salvatoris* är Birgittas ordensregel som godkändes av påven Urban V år 1370.) Alla dessa tre belägg är äldre än Buddes översättning av *Mechtilds uppenbarelsen*. Därtill handlar det om belägg ur texter som Budde troligen kände till. Enligt Söderwalls supplement (Söderwall 1925–1973, s.v. *nikkan*) finns substantivet *nikkan* också belagt i betydelsen 'nick' i *Latinskt-svenskt glossarium* som bevarats i handskriften *Cod. Ups. C 20*. Där används verbet *nikka* två gånger i betydelsen 'nicka' och två gånger i betydelsen 'blinka' (Söderwall 1925–1973, s.v. *nikka*). Verbet är annars obelagt i fornsvenskan.

Att verbet *nikka* förekommer både i betydelsen 'blinka' och i betydelsen 'nicka' i glossariet är intressant, eftersom det för tankarna till Buddes förklaring i exempel 5a. Budde skriver att *nutus* är "eth tekn ällir märke thär nakor giffwer mz öghon ällir hoffuodh", dvs. 'blink' eller 'nick'. Därtill har *Latinskt-svenskt glossarium* en anknytning till Budde. Enligt Noreen har glossariet "passerat Buddes händer" (Noreen 1944, 6), men det är oklart vad Budde gjorde med det. Det är möjligt att han sammanställde eller modifierade glossariet efter Johannes Balbus de Januas verk *Catholicon*, men det är också möjligt att det enda han gjorde med glossariet var att han använde det som hjälpmedel vid sitt översättningsarbete (Noreen 1944, 57–58; Wollin 1992, 97).

De diskuterade beläggen gör det osannolikt att Budde inte kände till någon svensk motsvarighet till det latinska ordet *nutus*. Däremot är det möjligt att han antog att hans tilltänkta läsare inte kände till ordet. Detta sammanhänger med att Buddes syfte var att undervisa nunnor både i sakinnehållet och i latin (Kauko 2015, 191; Kauko 2018, 63). Möjligen ville Budde presentera det latinska ordet

⁷ Med romerska siffror har detta blad numrerats lxxiiij, dvs. 73, men det är ett tryckfel och bladnumret ska vara lxiij, dvs. 63.

nutus för sina läsare. Eftersom *nutus* kan beteckna en 'nick' eller 'vink' som görs antingen med huvudet, ögonen eller fingret (Georges 1879–1880, s.v. *nutus*) är det inte lätt att entydigt få fram alla nyanser med bara ett ord på svenska. Detta förklarar också varför den tyska översättaren valt att använda sig av ordet *willen* 'vilja'. Betydelseerna 'nicka', 'blinka' och 'vinka' är olika sätt att uttrycka något man vill. Latinska ord har ofta nyanser av detta slag som inte är lätta att återge exakt med ett ord på andra språk. För att lösa problemet vid ordet *nutus* valde den tyska översättaren att översätta det mindre ordagrant, medan Budde valde att ge det en förklaring. Buddes lösning är inte stilistiskt elegant men annars lyckad. Han återger innehållet i den latinska texten på svenska, vilket var hans centrala syfte.

5 OMLACERINGAR AV TEXT I BUDDES ÖVERSÄTTNING

Medeltida böcker skrevs för hand, vilket som diskuterats ovan innebar att varje exemplar blev unikt och avvek från andra exemplar på grund av avsiktliga eller oavsiktliga ändringar i texten. Skillnaden mellan handskrifter och tidiga tryckta böcker var emellertid inte stor. Exemplar av tryckta böcker är ju också ofta unika, eftersom användarna exempelvis gör anteckningar i marginalerna och låter binda in böcker på nytt (Varila 2016, 56). Tidiga tryckta upplagor var dessutom typiskt små, och det finns alltid skillnader mellan olika upplagor.

Medeltida texter fick ofta en stor spridning och samma text cirkulerade i olika versioner på olika språk. Kopisterna och översättarna gjorde tillägg, strykningar och ändringar i texterna. Ibland kombinerade de olika källor (Wollin 2009, 234–235; Varila 2016, 72). Kombinerandet hjälpte läsarna att förstå texten, vilket kan jämföras med moderna filologiska kommentarer som gör gamla texter förståeliga för nutida läsare (Jäger 1975, 60; Varila 2016, 72). Översättarna hade därtill också egna agendor och budskap som inte alltid var identiska med det budskap originalförfattaren hade (Lamberg 2008, 61, 73).

I regel stämmer Buddes version av *Mechtilds uppenbarelser* mycket väl överens med den i Mechtild 1877 utgivna latinska texten. Ibland hoppar Budde emellertid över vissa avsnitt eller låter dem komma i en annan ordning än i Mechtild 1877 – ett exempel på den för medeltida texter kännetecknande variationen. Exempelvis utgör ett avsnitt med rubriken *aff dygdhinna bärgh oc hælghanom thär syntos* kapitel 39 i andra boken av *Mechtilds uppenbarelser* i Buddes version (Geete 1899, 233–235). I Mechtild 1877 lyder rubriken *de monte virtutum et sanctis in eo visis* men kapitlet är en del av första boken (Mechtild 1877, 44–45). Det behöver emellertid inte vara Budde som omplacerade eller hoppade över avsnitten, utan det är mer sannolikt att det också förekom variation inom den latinska traditionen. Ett sätt att kontrollera detta är att se var kapitlet placerats i 1503 års tyska version. I den lyder rubriken *Vō dem berge d' togēde vñ heiligē dor auff gesehen* (Mechtild 1503, 19r), och avsnittet har placerats på samma ställe som i Mechtild 1877, dvs. som en del av kapitel 13 i bok 1. I Buddes version avviker ordningen sålunda både från den latinska och från den tyska versionen. Härmed

är det emellertid inte uteslutet att det kan finnas tyska eller latinska versioner där avsnitten kommer i samma ordning som i Buddes version. Jämförelser mellan alla bevarade versioner skulle kunna visa hur exceptionell ordningen i Buddes version är. Omplacering av avsnitt är ändå sällsynt och förekommer bara undantagsvis. Eftersom de olika avsnitten oftast kommer i samma ordning i de olika versionerna, är det vanligen lätt att jämföra versionerna med varandra.

Vad uteslutningarna och omplaceringarna beror på är oklart, men frågan har i viss mån diskuterats i samband med andra birgittinska texter. I vissa fornsvenska handskrifter verkar Birgittas uppenbarelser ha censurerats. I kapitel 47–49 i första boken av Birgittas uppenbarelser kritiserar präster, och texten berör sålunda problematiska frågor. I vissa handskrifter, som annars är på fornsvenska, återges dessa kapitel på latin, vilket möjligtvis beror på censur (Andersson 2014, 174). Det konstateras explicit i en handskrift att de följande kapitlen handlar om präster och därför inte är nyttiga för lekmän (Andersson 2014, 257). Det sägs vidare att kapitlen återges på latin, eftersom präster hellre läser latin. Prästkritiken var sålunda tillgänglig bara för latinkunniga, främst just präster. Kapitel 6–13 i andra boken av Birgittas uppenbarelser saknas helt i de flesta fornsvenska handskrifterna och har i vissa fall omplacerats i bok 8 i stället (Andersson 2016, 14). Som framgår av diskussionen i Andersson (2016, 14), ansågs deras världsliga innehåll möjligen vara skadligt för nunnorna. Som framgår av Anderssons diskussion, är en troligare förklaring emellertid att kapitlen passade bättre in i kontexten i bok 8 än i bok 2. Det är ändå troligt att omplaceringar och uteslutningar både kunde ske på grund av censur eller för att få avsnitten att bättre passa in i ett sammanhang. Om så var fallet även i Buddes texter har ändå inte utretts systematiskt.

6 AVSLUTANDE DISKUSSION

I detta avslutande avsnitt diskuterar jag varför det är nyttigt att jämföra Buddes version av *Mechtilds uppenbarelser* med den latinska versionen och med andra översättningar. Därtill reflekterar jag kring varför jämförelserna ibland är svåra att utföra eller problematiska. Som framkommit ovan, innehåller Buddes översättning missförstånd som delvis beror på hans misstolkningar och delvis på variationen inom den latinska texttraditionen. I texten omnämns exempelvis granatäpplen som inte var bekanta i Norden, vilket ledde till att Budde hittade på ordet *rödhäple* som inte sedermera etablerades i svenskan. Därtill behövde Budde förklara främmande ord som hans läsare inte kände till. Jämförelser med en latinsk och tysk version av samma text hjälper oss att utforska vad som beror på Buddes personliga insats och vad som är upptaget från förlagan på latin.

Som framgått ovan, förblir vissa detaljer i Buddes version av *Mechtilds uppenbarelser* oklara om vi bara läser den med Söderwalls ordbok som hjälpmedel. Jämförelsen med den latinska texten förklarar de oklara detaljerna. Exempelvis exempel 1, där en ärt sjunker in i Guds hjärta, låter förbryllande, men jämförelsen med den latinska och den tyska texten hjälper oss att förstå varför

Budde valde denna formulering. Också missförstånd blir förklarliga med hjälp av jämförelser. Jämförelsen av Buddes version med den tyska översättningen kompletterar de insikter som jämförelsen med den latinska texten ger oss. Alla bevarade tyska versioner går tillbaka på latinska förlagor (Laurén 1972, 7), och de kan hjälpa oss att förstå de val som Budde gjorde. De belyser också frågan om huruvida skillnaderna mellan Buddes version och Mechtild 1877 beror på att Budde gjorde ändringar i texten eller om de snarare beror på att Buddes direkta förlaga avvek från Mechtild 1877. Den latinska utgåvan jag använt mig av bygger på en handskrift från år 1370 (Laurén 1972, 9). Utgivaren har i en mycket begränsad utsträckning beaktat andra versioner på latin, vilket innebär att den medeltida variationen mellan versioner är svårtydlig i 1877 års tryckta edition. Därtill fyller den gamla editionen inte alla moderna krav.

Det exemplar av den latinska texten som Budde hade framför sig kan ha avvikit från den utgivna latinska texten, men jämförelser med den parallellt med en tysk version hjälper oss att spåra Buddes personliga insats. Det är inte uteslutet att Budde använde tyska versioner eller förklarande källor som stöd och hans översättning behöver sålunda inte gå tillbaka på bara en förlaga. Små missförstånd, fria översättningar och tillägg finns ibland i Buddes version. Hur kan vi vara säkra på att det var just Budde som gjorde tilläggen, översatte fritt eller missförstod detaljer? Det finns inget allmängiltigt svar på frågan utan varje exempel bör analyseras individuellt. Min analys visar att Budde sannolikt blandade ihop ordet *domus* med ordet *dominus* i exempel 2. I exempel 1 verkar ordet *pisum* 'ärt' ha blandats ihop med ordet *piscis* 'fisk', men jämförelsen med den tyska versionen visar att det sannolikt inte var Budde som misstolkade passusen. Det cirkulerade olika versioner av texten på latin och missförståndet skedde antagligen redan inom den latinska texttraditionen som den tyska och den svenska versionen går tillbaka på.

Jämförelserna mellan de olika versionerna av Mechtilds uppenbarelser försvåras i viss mån av att Buddes version inte är bevarad i Buddes autograf utan som kopia. Som framkommit ovan, har den bevarade handskriften emellertid kopierats direkt från Buddes original utan mellanleder. Den bevarade kopian har därtill uppkommit snart efter Buddes ursprungliga översättning. Den bevarade handskriften är skriven av tre händer (Laurén 1972, 24). Det är inte uteslutet att kopisterna gjorde ändringar i texten och vi kan inte vara säkra på att de alltid följde Buddes text troget i alla detaljer. Eftersom avskriften är gammal och har tillkommit utan mellanleder, är det emellertid troligt att den ligger Buddes ursprungliga formuleringar nära. Osäkerhetsmomentet är sålunda relativt litet.

Vissa andra fornsvenska texter är betydligt svårare att jämföra med sina latinska motsvarigheter än Mechtilds uppenbarelser. Exempelvis legenden om Gregorius av Armenien, som ingår i *Nådendals klosterbok*, är en översättning från en latinsk förlaga som för sin del går tillbaka på ett grekiskt original (Kauko & Lamberg 2017, 114–115). Den latinska och den grekiska texten är tillgängliga i en tryckt edition (Migne 1864, 943–996), men den svenska versionen (Klemming 1860, 350–419) avviker så mycket från dem att den måste gå tillbaka på en alternativ redaktion som var längre än den utgivna latinska och grekiska texten.

Därför är det svårt och delvis ofruktbart att jämföra den svenska versionen med de tillgängliga versionerna på klassiska språk. *Mechtilds uppenbarelsen* är i jämförelse med detta en förhållandevis oproblematisksk text.

Jag valde att jämföra Buddes text med en tysk version som trycktes år 1503. Buddes text har inte tidigare jämförts med denna men analysen visar att jämförelsen leder till intressanta nya rön. Det finns andra tidiga tyska, engelska och nederländska versioner som troligen skiljer sig från 1503 års version. Det vore givande att jämföra Buddes text också med dem, men det har inte kunnat genomföras inom ramen för denna artikel. Många tidiga tryckta utgåvor har emellertid nu digitaliserats och är tillgängliga på nätet. Den fornsvenska handskriften *Cod. Holm. A 13* kommer också att digitaliseras snart. Digitaliseringen öppnar nya möjligheter för Buddeforskningen. I denna artikel har jag visat hur fruktbart det är att jämföra textversioner på olika språk med varandra och digitaliseringen gör jämförelser av detta slag lättare att utföra i framtiden än tidigare.

LITTERATUR

- Ahlbäck, Olav 1952. Jöns Buddes språk och landsmansskap. I: *Studier i nordisk filologi*, nr 40–41. S. 1–152.
- Andersson, Roger (utg.) 2014. *Heliga Birgittas texter på fornsvenska. Birgittas Uppenbarelsen. Bok 1* (Editiones 6). Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- Andersson, Roger (utg.) 2016. *Heliga Birgittas texter på fornsvenska. Birgittas Uppenbarelsen. Bok 2* (Editiones 8). Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- Arvidsson, Maria 2017. *En handskrifts tillkomst- och brukshistoria. En närstudie av Cod. Holm. A49 (Nådendals klosterbok)*. Uppsala: Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 101.
- Frederiksen, Britta Olrik 1997. Til teksten om de tolv gyldne fredage i Jöns Buddes bok. I: *Arkiv för nordisk filologi*, nr 112. S. 125–148.
- Geete, Robert 1899. *Hel. Mechtilds uppenbarelsen (Liber spiritualis gratiæ) öfversatta från latinet år 1469 af Jöns Budde. Efter gamla handskrifter* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 32). Stockholm: P. A. Norstedt & söner.
- Georges, Karl Ernst 1879–1880. *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Siebente fast gänzlich umgearbeitete und sehr vermehrte Auflage*. Leipzig: Hahn'sche Verlags-Buchhandlung.
- Hammarström, Magnus 1925. *Glossarium till Finlands och Sveriges latinska medeltidsurkunder jämte språklig inledning* (Handböcker utgivna av Finska historiska samfundet I). Helsingfors: Finska historiska samfundet.
- Hartama-Heinonen, Ritva 2018. Kunskapsluckor och intra- och interkulturella ingrepp i original och översättning. I: Silén, Beatrice et al. (red.), *Svenskan i Finland 17. Föredrag vid den sjuttonde sammankomsten för beskrivningen av*

- svenskan i Finland* (Nordica Helsingiensia 53). Helsingfors: Finskugriska och nordiska avdelningen vid Helsingfors universitet. S. 18–31.
- Johansson, Karl G. 2017. St Jerome and the Authority of Medieval East Scandinavian Texts. I: Adams, Jonathan & Bampi, Massimiliano (red.), *Beyond the Piraeus Lion. East Norse Studies from Venice* (Selskab for østnordisk filologi 2). Odense: Syddansk Universitetsforlag. S. 215–235.
- Jäger, Gerhard 1975. *Einführung in die Klassische Philologie*. München: Verlag C. H. Beck.
- Kallioinen, Mika 2000. *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvareyhdyseisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle* (Bibliotheca Historica 59). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kauko, Mikko 2013. Ghescrefen to Abo – Keskiolasaksan käytöstä Turussa 1300-luvun lopussa. I: *Turun Historiallinen Arkisto*, nr 62. S. 34–37.
- Kauko, Mikko 2015. *Jöns Budde och hans skrifter – Yngre fornsvenskt textmaterial och mannen bakom det* (Annales universitatis Turkuensis B402). Turku: Turun yliopisto.
- Kauko, Mikko 2016. Henrik Gabriel Porthan Jöns Budden löytäjänä. I: *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita*, Vol. 7, 2016. S. 67–74.
<<https://journal.fi/aur/article/view/60326>> (7/3 2019)
- Kauko, Mikko & Lamberg, Marko (red.) 2017. *Naantalin luostarin kirja* (Tietolipas 254). Suomentaneet Mikko Kauko, Marko Lamberg, Rauno Tirri ja Seija Tirri. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kauko, Mikko 2018. Latinska kasusändelser i svenska texter genom tiderna. I: Silén, Beatrice et al. (red.), *Svenskan i Finland 17. Föredrag vid den sjuttonde sammankomsten för beskrivningen av svenskan i Finland* (Nordica Helsingiensia 53). Helsingfors: Finskugriska och nordiska avdelningen vid Helsingfors universitet. S. 61–76.
- Klemming, Gustaf Edvard 1860. *Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne. Legenden om Gregorius af Armenien. Efter gamla handskrifter* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 15). Stockholm: P. A. Norstedt & söner.
- Klockars, Birgit 1979. *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lamberg, Marko 2007. *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1115). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lamberg, Marko 2008. Dolt budskap i en medeltida översättning. Jöns Budde och hans version av legenden om den usle biskopen Udo. I: *Arkiv för nordisk filologi*, nr 123. S. 57–76.
- Laurén, Christer 1972. Predikanten som översättare. Mechtilds uppenbarelser i Jöns Buddes fornsvenska version – handskrift och översättningsteknik. I: *Folkmålsstudier*, nr 21. S. 1–162.
- Lönnroth, Harry 2016. Filologi i Facebooks tidevarv – vad, hur och varför? I: Andersson, Daniel et al. (red.), *Studier i svensk språkhistoria 13. Historia och*

- språkhistoria* (Nordsvenska 25). Umeå: Institutionen för språkstudier, Umeå universitet. S. 31–49.
- Mechtild 1503 = *Das buch geistlicher gnaden, offenbarunge, wunderliches vnde beschawlichen lebens der heiligenn iungfrawen Mechtildis vnd Gertrudis, Closter iungfrawen des closters Helffede*. Leyptzk: Lotter.
 <<http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10859996-4>> (6/3 2019)
- Mechtild 1877 = *Revelationes Gertrudianæ ac Mechtildianæ II: Sanctæ Mechtildis virginis ordinis Sancti Benedicti liber specialis gratiæ. Accedit sororis Mechtildis ejusdem ordinis lux divinitatis. Opus ad codicum fidem nunc primum integre editum Solesmensium O.S.B. monachorum cura et opera*. Pictavii & Parisiis: Apud H. Oudin fratres.
- Migne, Jacques Paul 1864. *Patrologiæ cursus completus. Series Graeca. Tomus CXV*. Paris: J. P. Migne.
- Nikula, Kristina 2009. Om den "gudhelige" brodern Jöns Budde. I: *Folkmålsstudier*, nr 47. S. 133–149.
- Noreen, Erik 1942. *Från Birgitta till Piraten. Litteraturstudier av en filolog*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Noreen, Erik 1944. Studier i Jöns Buddes ordförråd. I: *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*, nr 6. S. 1–72.
- Nuorteva, Jussi 1997. *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640* (Bibliotheca historica 27). Helsinki: Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 177.
- Porthan, Henrik Gabriel 1867. *Opera selecta. Pars tertia*. Helsingfors: Finska Litteratur-sällskapet.
- Rydel, Courtney E. 2014. Inventing a Male Writer in Mechtild of Hackeborn's Booke of Gostlye Grace. I: *Journal of Medieval Religious Cultures*. Vol. 40, No. 2. S. 192–216.
- SAOB 1898– = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund: Gleerups. <<https://www.saob.se/>> (7/3 2019).
- Söderwall, Knut Fredrik 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 27). Lund: Berlingska boktryckeriet.
- Söderwall, Knut Fredrik 1925–1973. *Ordbok över svenska medeltids-språket. Supplement* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 54). Lund: Berlingska boktryckeriet.
- Tarkiainen, Kari 2008. *Finlands svenska historia 1. Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Varila, Mari-Liisa 2016. *In Search of Textual Boundaries. A Case Study on the Transmission of Scientific Writing in 16th-Century England* (Anglicana Turkuensia 31). Turku: University of Turku.
- Voaden, Rosalynn 2005. Who Was Margaret Thorpe? Reading Mechtild of Hackeborn in Fifteenth-Century England. I: *Religion & Literature*. Vol. 37, No. 2. S. 9–25.

- Väisänen, Liisa 2011. *Kristilliset symbolit. Ikkuna pyhään*. 2. painos. Helsinki: Kirjapaja.
- Välimäki, Reima 2016. *The Awakener of Sleeping Men. Inquisitor Petrus Zwicker, the Waldenses, and the Rethologisation of Heresy in Late Medieval Germany*. Turku: Cultural History, University of Turku.
- Wollin, Lars 1992. Hat Jöns Budde im 'Catholicon' geblättert? Niederdeutsches Lehngut in einem mittelalterlichen schwedischen Wörterbuch. I: Elmevik, Lennart & Schöndorf, Kurt Erich (red.), *Niederdeutsch in Skandinavien III* (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie 6). Berlin: Erich Schmidt Verlag. S. 77–99.
- Wollin, Lars 2009. Textframställning och genrer i nordisk medeltid. Originalproduktion – efterbildning – översättning. I: *Folkmålsstudier*, nr 47. S. 231–258.
- Wollin, Lars 2011. Jöns Budde och eftervärlden. En presentation, en forskningsrapsodi – och några spekulationer. I: Wollin, Lars (utg.), *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språkpionjär*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 95. Uppsala. S. 9–35.
- Åström, Patrik 2016. *Tendensen i Kristoffers landslag*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1: Svenska skrifter 100. Uppsala.